

Олександр Рахно

ПОДРУЖЖЯ ОЛЕКСАНДР ТА СОФІЯ РУСОВИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізується участь Олександра та Софії Русових у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: О. Русов, С. Русова (Ліндфорс), українські громади, народництво, земство, національно-визвольний рух.

Український статистик, етнограф та фольклорист Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915) та його дружина педагог Софія Федорівна Ліндфорс (1856 – 1940) відіграли помітну роль у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Дослідження участі подружжя Русових у громадсько-політичному житті України було розпочато у 20-х рр. XX ст. А. Дучинський у розвідці, присвяченій Революційній українській партії, оприлюднив документи Полтавського губернського жандармського управління, що характеризують діяльність Русових під час їхнього перебування у Полтаві в 1899 – 1902 рр.¹ Незабаром чернігівський історик та краєзнавець Б. Шевелів підготував і опублікував матеріали, зібрані Чернігівським губернським жандармським управлінням, щодо їхньої «політичної благонадійності»². Громадська активність подружжя Русових знайшла певне відображення і в сучасній історіографії³. Втім, комплексне дослідження цієї проблеми в історичній літературі відсутнє. У даній статті робиться спроба проаналізувати саме цей аспект діяльності подружжя Русових на основі документів із справ, за якими вони притягались до дізнань у Київському, Херсонському, Харківському та Полтавському жандармських управліннях.

Участь подружжя Русових у визвольному русі не залишалась непоміченою адміністративними органами Російської імперії. У фондах губернських жандармських управлінь накопичена значна кількість документів, пов'язаних з їхньою суспільно-політичною діяльністю. Агентурні відомості, листування губернських жандармських управлінь з Департаментом державної поліції, повідомлення жандармських чинів про політичну благонадійність, протоколи обшуків, допитів, описи «речових доказів», листи, рапорти, донесення з цих справ дозволяють комплексно дослідити участь Олександра і Софії Русових у тій діяльності, за яку вони притягались до слідства.

У своїх спогадах «Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство» О. Русов зазначав: «За период лет в 20, или более, мне привелось выдержать 13 обысков в моих квартирах в Киеве, Елисаветграде, Одессе, Херсоне, Полтаве, Чернигове, в собственном хуторе в Черниговской губернии, а также несколько раз беседовать на допросах с жандармскими офицерами и товарищами прокуроров»⁴. До того ж він тричі, хоч і не тривалий час, перебував під арештом. Його дружина С. Русова в автобіографії згадувала: «Сиділа я в п'яти українських тюрмах і весь період 1881 – 99 рр. майже повністю або висиджувала в тюрмах або була під гласним наглядом поліції, витримала 15 обшуків. Усе це було і за загальні справи політичні, і за українські»⁵.

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Участь Русових у «політичних злочинах» очима чиновників Департаменту державної поліції знайшла відображення в «Обзорах важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях России» за певні періоди часу, зокрема, за 1882, 1884, 1885 – 1886, 1892 – 1893, 1901 рр.⁶

Інтерес жандармів до діяльності О. Русова проявився під час його роботи у Київській Старій громаді. Зазначимо, у 1870 р. він став членом і незабаром одним з керівників цієї нелегальної української організації, яка репрезентувала український національно-визвольний рух останньої третини ХІХ ст. Під впливом громадівців сформувались суспільно-політичні та наукові погляди О. Русова. Він став продовжувачем ідей федералізму М. Драгоманова. Працюючи у громаді, О. Русов чимало зробив для розвитку науки й культури України.

Вагомий внесок О. Русова у встановлення зв'язків Київської громади з галицькими українцями. Перебуваючи у відрядженні за кордоном, 2 липня 1871 р. О. Русов разом з М. Драгомановим зустрілись у Відні з представниками заснованої у 1868 р. української студентської організації народовського напрямку віденської «Січі». Зустріч завершилася домовленістю про співпрацю в галузі популяризації української мови, культури, етнографії. Зокрема, кияни пообіцяли зібрати бібліотеку для «Січі» і домовились із галицькими студентами про збір фольклорного матеріалу для збірника українських пісень, що готувався до друку в Києві, за перепискою пісень якого в цей час наглядав О. Русов. Галичани пообіцяли організувати за кордоном розпродаж книжок, виданих у Наддніпрянщині, та надсилати матеріали для українського словника, робота над яким тривала в Києві. Ця співпраця західноукраїнських діячів з наддніпрянськими сприяла консолідації українського національно-визвольного руху. М. Грушевський зазначав, що «Драгоманов і Русов зв'язали своїх галицьких знайомих з тодішнім українським центром – київською «громадою» і тим положили початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства»⁷.

Подорожуючи Австро-Угорщиною та Німеччиною під час відрядження влітку 1873 р., О. Русов і сам дещо зробив для налагодження контактів з видавцями та книготорговцями. Зокрема, листом з Лейпцига від 1(13) серпня 1873 р. він повідомляв В. Антоновича та Г. Житецького, що купив деякі з замовлених ними книг та домовився з лейпцизьким книготорговим підприємством «Firma Scmaler et Pech» про реалізацію ним українських книжок у Європі та Америці⁸.

О. Русов був одним з ініціаторів створення та керівників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Завдяки його діловим якостям як виконуючого обов'язки секретаря відділ став центром української науки і встановив зв'язки з багатьма слов'янськими науковими центрами. До того ж О. Русов став визнаним фахівцем-етнографом. За реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» він був нагороджений Російським географічним товариством великою срібною медаллю⁹. У 1872 – 1874 рр. О. Русов разом з М. Лисенком, М. Старицьким та П. Чубинським відіграв значну роль у відродженні українського театру.

За дорученням Київської Старої громади О. Русов підготував до друку і видав у Празі перше повне зібрання творів Т. Шевченка. Ще 24 жовтня 1873 р. він на прохання П. Чубинського привіз до Києва з с. Кирилівки на Звенигородщині спадкоємців поета, у яких громадівці за 5000 крб. викупили право на видання усіх його творів. Навесні 1875 р. О. Русов разом з дружиною виїхав до Праги, де протягом 1875-1876 рр. видав «Кобзар» Т. Шевченка у двох томах і 5000 примірників 1-го тому з дозволеними цензурою творами переправив до Російської імперії. 2-ий том із нецензурованими творами поширювався за кордоном і частково в Росії нелегальним шляхом¹⁰. У Празі він написав підручник «Грамматика української мови», але через цензурні утиски ця праця так і не вийшла друком¹¹.

Незважаючи на те, що добір членів Громади був дуже ретельним, а діяльність велася конспіративно, вона все ж-таки була розгромлена. Незабаром у поле зору поліції та жандармів потрапив О. Русов. Заарештовані за належність до таємних товариств у 1879 р. в Одесі В. Веледницький¹² та у Києві син священика А. Богославський видали всю відому їм інформацію про склад та діяльність Громади. Зокрема, А. Богославський свідчив: «Руссов, имени не знаю, участвует в редакции «Громада», а также

был инициатором заведения типографии в Женеве. Раз мне приходилось слышать разговор его с Волковым¹³, в котором Руссов настоятельно уговаривал Волкова не оставаться в бездействии и писать как можно больше в редакцию «Громады» на малороссийском языке, потому что без этого Россия совсем может подавить Малороссию и тогда их усилия превратятся в прах»¹⁴.

Так у жандармів з'явилася компрометуюча інформація на О. Русова, його українофільська діяльність опинилася у полі їхнього зору, а сам він з цього часу потрапив під нагляд поліції, який тривав до кінця його життя. Досвід конспіративної діяльності О. Русова, його знання права та юриспруденції не дозволяли слідчим довести провину діяча, проте обшуки і арешти переслідували його все життя.

Працюючи земським статистиком у Чернігівському губернському земстві (1876 – 1878 рр.), а потім, живучи у 1878 – 1879 рр. на власному хуторі Робінзон неподалік с. Шаповалівки в Борзнянському повіті Чернігівської губернії, О. Русов знаходився під «особливим наглядом поліції». Для цього були підстави – активна участь в українському та у земському конституційному русі, провідниками якого були гласні Чернігівського губернського земського зібрання брат С. Русової О. Ліндфорс та І. Петрункевич.

Причетність О. Русова до земського конституційного руху та життя подружжя Русових на хуторі знайшли відображення у ряді публікацій¹⁵. Зазначимо лише, що управляючий III відділенням Власної його імператорської величності канцелярії 8 вересня 1879 р. надіслав розпорядження начальнику Чернігівського губернського жандармського управління: «Не стесняться арестами и иметь бдительное наблюдение за [оспож]ею Варзер и Руссовим»¹⁶. Тут, на хуторі, потрапила під пильний нагляд поліції С. Русова, яка під впливом народників Л. Жебуньова, М. Маковеева та М. Ланганса примкнула до народницького руху.

Перебування родини Русових у Києві в 1879–1882 рр. було позначено також суспільно-політичною діяльністю. О. Русов редагував газету «Труд», що була спільним друкованим органом земців та українофілів, а С. Русова все більше прилучалася до народницького руху. 3 травня 1882 р. її було затримано у Києві за підозрою у переховуванні друкарського обладнання, привезеного народниками з-за кордону. Під час обшуку у С. Русової було знайдено листування як з народником М. Маковеевим, так і з «государственным преступником» М. Лангансом¹⁷.

У секретному повідомленні начальника Київського губернського жандармського управління полковника В. Новицького від 21 вересня 1882 р. директору державної поліції П. Дурново зокрема зазначалося, що О. Русов, О. Ліндфорс, графиня Паніна – «личности известные, принадлежат к крайней русской либеральной партии»¹⁸. Водночас, за агентурними даними жандармів, і О. Ліндфорс, і О. Русов українофільсько-народницьки ставилися до народницьких уподобань С. Русової, яку 18 серпня 1882 р. було заарештовано в Одесі за участь в організації таємної друкарні і ув'язнено у київській в'язниці¹⁹. «Мне также известно из достоверных источников, – писав В. Новицький, – что муж Руссовой и брат ее Линдфорс неоднократно имели споры с Софьей Руссовой по предмету не сходящихся мнений и воззрений относительно ведения революционного дела в России социально-демократической партией, причем споры доходили до ссор, и Линдфорс, и Александр Руссов отвергали всякие политические устройства, которым Софья Руссова сочувствовала и находила их необходимыми, что и выражала в подготовленной ею собственной статье для напечатания в газете «Народной воле», найденной при обыске у нее. Хотя супруги Руссовы жили совместно и хорошо между собою, но наблюдение устанавливало, что знакомство Руссова поддерживает с лицами, не бывшими в знакомстве с ее мужем и принимает их без мужа, который не выходит к ним, хотя и знает соотношения своей жены с членами социальной партии»²⁰. Жандармський полковник звертав увагу й на те, що «Александр Руссов – же весьма близок к организаторам, украинофилам-социалистам Драгоманову, Зиберу, Волкову, Подолинскому и другим, он также участвовал в редакции революционного журнала «Громада», был в числе инициаторов устройства типографии в Женеве, отличался приверженностью к делу пропаганды и поддержанием в других энергии в преследовании преступных целей, – что несомненно было не безразлично его жене, и

она как женщина с более увлекательной фантазией и перешла по убеждениям своим и пристала к террористической фракции»²⁰.

Під час перебування в Херсонській губернії (1882 – 1889 рр.) О. Русов очолював статистичне бюро губернського земства і разом з дружиною вів значну громадсько-політичну роботу. Перебуваючи в Одесі, у 1883 р. подружжя Русових підготувало і з дозволу цензури видало «Каталог систематического чтения». Хоч у ньому були представлені російські та українські книжки, дозволені цензурою і видані в Російській імперії, однак згодом деякі з них стали забороненими. Жандарми розуміли, що «Каталог» покликаний сприяти самоосвіті революційної молоді. 27 жовтня жандармське управління м. Одеси вилучило каталог і виявило авторів. Було проведено спеціальне дізнання «О вредном направлении коллежского асессора Александра Русова, его супруги Софии урож(денной) Линдфорс, дворянина Болеслава Перро и студентов Новороссийского университета Александра Воронкова и Николая Овчинникова, подозреваемых в издании брошюры тенденциозного характера «Каталог систематического чтения»²¹. Незабаром подружжя Русових свідчило на допиті й дало підписку про невіїзд з Єлисаветграда, де на той час мешкало. Усіх звинувачених у поширенні даного каталогу згодом віддали під нагляд поліції.

Значно серйозніші наслідки мала українофільська діяльність О. Русова у Єлисаветграді, де він очолював статистичні роботи з травня 1883 р. по січень 1885 р. Тут разом з колишнім членом Київської громади О. Михалевичем він керував українською громадою. Про її діяльність свідчать матеріали слідства, об'єднані жандармами у справу «Об Елисаветградском Украинфильском преступном сообществе». У ході дізнання жандарми довідалися про існування в місті товариства українофілів, яке має «антиурядову спрямованість» і що до нього входять лікар О. Михалевич, драматург І. Тобілевич (Карпенко-Карий), земський статистик О. Русов та його помічники О. Волошинов, Ф. Василевський і А. Грабенко²². Слідство з'ясувало, що гуртківці здійснювали переклад українською мовою творів з політекономії. Збори гуртківців часто відбувалися на квартирі О. Русова. Останній власноруч перекладав розділ з політичної економії «Земля» та вибирав з «Кобзаря» Т. Шевченка твори, щоб видати дитячий «Кобзар»²³. 9 січня 1885 р. О. Русов потрапив до в'язниці. Під час допитів 11 і 16 січня він уміло вів діалог зі слідчим і відкинув усі обвинувачення, давши вичерпні відповіді на всі поставлені йому запитання. Він твердив, що організації, діяльність якої б мала політичний характер, не існувало. А був лише буденний «житейський зв'язок» знайомих між собою людей, котрі «тільки хотіли стати малоросійськими літераторами, але насправді не встигли скласти ще жодної книги»²⁴. Не зумівши довести провину О. Русова, жандарми 17 січня 1885 р. звільнили його до закінчення слідства під грошову заставу в 1500 крб.²⁵ 10 грудня 1886 р. за повелінням імператора Олександра III гуртківці були віддані під гласний нагляд поліції.

Статистики повернулися до Херсона, і український гурток відновив свою діяльність. Херсонський гурток О. Русова (1885 – 1889 рр.) утворився майже повністю з членів Єлисаветградського. Він мав у своєму складі, окрім вищеназваних осіб, І. Тобілевича та помічника прокурора Херсонського окружного суду Д. Марковича. До гуртка приєдналися дружини Д. Марковича – Олена та О. Русова – Софія, українська поетеса-початківець Л. Василевська (Дніпрова Чайка), земська вчителька М. Ганенко, письменник Б. Грінченко. Зусиллями гуртка був підготовлений і виданий у 1886 р. збірник «Степ»²⁶. Того ж таки року клопотанням О. Русова у друкарні Аспера в Херсоні було надруковано «Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого», наступного – його драму «Наймичка». Завдяки діяльності Русових у збірнику «Степ» з'явилися один з перших творів М. Грушевського (оповідання «Бідна дівчина»), перші поезії Дніпрові Чайки («На лимані», «Зірка»). Таким чином, «економізм у херсонських статистиків на чолі з О. О. Русовим повернув українську літературу на шлях соціальних і правових проблем», – констатував дослідник О. Рябінін-Скляревський²⁷. Під впливом О. Русова розвинувся талант драматурга І. Карпенка-Карого, письменника Д. Марковича, поетеси Л. Василевської (Дніпрові Чайки), розпочали етнографічні дослідження М. Ганенко та Б. Грінченко. Дуже вдале порівняння зробив дослідник херсонського гуртка О. Русова О. Рябінін-Скляревський: без філософських ідей, які

пройшли через драми Шекспіра, неможлива поява того Шекспіра, яким знає його всесвітня література. Відповідно без Русова неможлива була б поява в українській літературі Івана Тобілевича та Дмитра Марковича такими, якими знаємо ми їх у творах херсонської доби²⁸.

Активна українська діяльність Русових на Півдні України викликала відповідну реакцію урядовців. За розпорядженням херсонського губернатора на підставі наказу Міністра внутрішніх справ, яке оголосили О. Русову 12 травня 1889 р., він мусив разом з дружиною у семиденний термін залишити межі Херсонської губернії²⁹. З від'їздом Русових херсонський гурток припинив свою діяльність.

З липня 1889 по травень 1894 рр. (з перервою) подружжя Русових перебувало у Харкові, де О. Русов готував історичний нарис з нагоди 25-річної діяльності Харківського земства, а потім з березня 1892 р. по травень 1893 р. працював статистиком при міській управі. Тут головним досягненням О. Русова було проведення перепису нерухомого майна міста в 1892 р. Водночас він активізував діяльність Харківського історико-філологічного товариства, працював у Харківській громадській бібліотеці.

Перебуваючи в Харкові, подружжя Русових також керувало Українською громадою і мало значний вплив на молодіжну українську організацію Братство тарасівців³⁰. У ніч на 1 травня 1893 р. Русови знову були заарештовані за розповсюдження та зберігання нелегальних творів. О. Русов був звільнений з посади міського статистика і змушений знову шукати роботу. 7 серпня 1893 р. харківський губернатор звернувся секретним листом № 1639 до міського поліцмейстера надати відомості про моральні якості й політичну благонадійність О. Русова у зв'язку з тим, що останній прохав його допустити до статистичних робіт у Полтавському статистичному бюро. У відповіді, поданій 9 серпня 1893 р., була інформація, що О. Русов перебував під особливим наглядом поліції з 11 березня 1892 р. Під час проживання він з 1 травня по 10 червня 1893 р. утримувався у в'язниці разом з дружиною Софією по політичному дізнанню, був звільнений 8 червня і за постановою жандармського управління від 10 червня 1893 р. за № 764 за ним було встановлено особливий нагляд поліції, а за його дружиною негласний нагляд. При цьому було додано, що О. Русов «нравственности хорошей, но за благонадежность его... ручаться невозможно»³¹. Звісно, у посаді було відмовлено.

Під час другого перебування у Чернігові (1894 – 1899 рр.) Русови знаходилися під таємним наглядом поліції, однак продовжували активно працювати у місцевій українській громаді. О. Русов за дорученням Чернігівського губернського земства здійснив узагальнення зібраних земськими статистиками у 70-х – 80-х рр. XIX ст. матеріалів по п'ятнадцяти повітах губернії у фундаментальній двотомній праці «Описание Черниговской губернии» (1898 – 1899). Разом з тим він розробив проект запровадження загальної початкової освіти в губернії, активно працював у Чернігівській губернській архівній комісії, місцевій громадській бібліотеці та аматорському музично-драматичному гуртку. Як губернський гласний (1898 – 1901 рр.) О. Русов домагався запровадження у школах викладання рідної (української) мови³². Завершивши основні статистичні дослідження на Чернігівщині, дослідник виїхав до Полтави, де завідував статистико-економічним бюро Полтавського губернського земства та провів у другій половині 1900 р. фронтальний перепис нерухомого майна у межах усієї губернії.

Перебуваючи у Полтаві (грудень 1899 – травень 1902 рр.), родина Русових об'єднала навколо себе опозиційні уряду кола полтавського громадянства і активізувала українське культурне життя. Центром Полтавської української громади стало статистичне бюро та співробітники О. Русова Г. Ротмістров, Л. Падалка, М. Рклицький. У Полтаві було організовано історично-етнографічний музей, влаштовано «Гоголівський дім» з читальнею й книгарнею. Культурне життя міста дедалі більше почало перейматися українською ідеєю³³. Саме в цей час О. Русов організовує ряд вечорів, присвячених Т. Шевченку, написання українських підручників, входить до складу комісії по спорудженню пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. О. Русов прагнув переконати українську громадськість виборювати право викладати українською мовою у школі³⁴. Їхня громадсько-політична діяльність у Полтаві знову призвела до трусу і арешту у жовтні 1901 р. Подружжя Русових та їхнього сина Михайла звинуватили в організації «українофильской социальной партии», яка ставить за мету «полное

отделение Малороссии от Российской империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах»³⁵. Довести провину Русових жандармам не вдалося і вони незабаром були звільнені. Однак у зв'язку з селянськими заворушеннями навесні 1902 р. за наказом міністра внутрішніх справ В. Плеве керівництво Полтавського губернського земства 30 квітня 1902 р. звільнило О. Русова з посади завідувача статистичним бюро. Міністр заборонив йому проживати в Україні, але дозволив працювати в Петербурзі³⁶.

У Петербурзі (вересень 1902 – вересень 1908 рр.) О. Русов очолював статистичний відділ страхової компанії «Наdejда». Разом з тим він плідно працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісіях Вільного економічного товариства. О. Русов активізував роботу української Громади, працював у Товаристві імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга та Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг. За клопотанням Благодійного товариства (грудень 1904 р.) Російська академія наук дійшла висновку про необхідність ліквідації урядових обмежень щодо української мови. До того ж, комісія на чолі з академіками Ф. Коршем та О. Шахматовим, до складу якої входив О. Русов та декілька петербурзьких українців, здійснила переклад Євангелія українською мовою, виданий у 1906 – 1911 рр. У квітні 1905 р. О. Русов очолив Благодійне товариство і керував ним до осені 1908 р. При ньому товариство зросло кількісно, розширило та урізноманітнило видавничу діяльність. О. Русов входив також до редколегії першого повного видання творів Т. Г. Шевченка в Росії³⁷.

За умов російської революції 1905 – 1907 рр. О. Русов проявив себе як талановитий політичний діяч. Він представляв українські інтереси на зібраннях ліберальних земців, підготував доповідь «Народо-союзное начало в государственном строе и при выборах депутатов в представительные учреждения» (СПб., 1905). У ній були викладені засади, на яких, на думку О. Русова, мала будуватися нова федеративна Російська держава. Разом з мовознавцем і політичним діячем І. Бодуеном де Куртене він провів роботу зі скликання та проведення з'їзду представників народів імперії, що прагнули автономії. З'їзд, що відбувся 19 – 21 листопада 1905 р. в Петербурзі за участю 115 представників від 12 народів, ухвалив резолюцію про необхідність спільної боротьби за демократизацію Росії, її федеративну перебудову та заснував спілку «автономістів-федералістів». О. Русов за дорученням парламентської групи автономістів I Державної думи разом з іншими діячами готував проект закону «Про мови»³⁸.

Він реально впливав на діяльність української громади Петербурга та українських фракцій у I і II Державних думах, спрямовуючи їх на боротьбу за перебудову Російської імперії на федеративних засадах та здобуття Україною автономії. О. Русов створив Український політичний клуб, брав участь у заснуванні журналу «Украинский Вестник», а згодом газети «Рідна справа – Вісти з Думи». Він був причетним до створення Декларації про автономію України, над якою працював М. Грушевський. Найвищим його досягненням була розробка Проекту державного устрою України у федеративній Російській державі³⁹. У 1908 р. через фінансову скруту компанія «Наdejда» припинила своє існування, а Русови перебрався до Києва.

Київський період життя «піднаглядного» подружжя Русових (1908 – 1915 рр.) також був насичений громадсько-політичною діяльністю. О. Русов викладав статистику у Київському комерційному інституті, редагував журнал «Известия Киевского Коммерческого Института» і поєднував це з різнобічною громадсько-політичною діяльністю. За умов урядової реакції після поразки російської революції 1905 – 1907 рр. він був одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців – надпартійної організації, яка виникла навесні 1908 р. і фактично очолювала український поступовий політичний рух до Української революції 1917 р. С. Русова приступила до видання українського педагогічного журналу «Світло». Проте жандарми не мали достатніх підстав, щоб притягти їх до дізнання. Зазначимо лише, що нагляд за ними продовжувався. 8 травня 1913 р. начальник Київського охоронного відділення, відповідаючи на запит губернатора щодо відомостей про О. Русова, зокрема, повідомляв: «По совершенно секретным, но вполне достоверным сведениям за 1910 год он [А. Русов] принимал участие в редакционном комитете украинского педагогического журнала

«Світло», издававшегося в Киеве и преследовавшего цели развития национального сознания украинцев. В 1911 году Русов был замечен в г. Киеве в сношениях с наблюдавшимся Константином Оберучевым – членом военно-революционной организации; наблюдение это результатов не дало»⁴⁰. Водночас Київське жандармське управління, надсилаючи Департаменту поліції інформацію про українські політичні організації, які діяли в 1914 р., зазначало, що українському руху всебічно сприяють три особи: «отставной коллежский асессор А. А. Русов, его супруга С. Ф. Русова и профессор Львовского университета М. С. Грушевский»⁴¹.

Таким чином, Олександр та Софія Русови протягом другої половини XIX – початку XX ст. брали активну участь у загальноросійських народницькому, земському конституційному та українському національно-визвольному рухах, за що притягалися до дізнань у правоохоронних органах Російської імперії. Своєю діяльністю вони сприяли об'єктивному обґрунтуванню права українського народу на існування, здійснення його споконвічних прагнень до незалежного, вільного життя. Подружжя Русових пройшло разом з українським національно-визвольним рухом складний і тривалий шлях від так званого культурництва до створення українських політичних партій, ставши одними з тих, хто готував підвалини для українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

1. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 – 1905 років / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.

2. Шевелів Б. Жандармська розвідка про О. О. та С. Ф. Русових та зібрані нею в р. 1913 матеріали про них (публікація О.Коваленка) / Б. Шевелів // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 145–155.

3. Рахно О. Участь О. Русова у громадсько-політичному житті України другої половини XIX ст. / О. Рахно // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 141–148; Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової / Т. Ківшар // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 105–108.

4. Русов А. Как крамолоискатели разыскивали украинофильство (Воспоминания) / А. Русов / Шамрай Сергій. Спомини Ол.Ол.Русова // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 238.

5. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової / І. В. Зайченко / Передмова М.Д.Ярмаченка. – 2-е вид., доп. і переробл. – Чернігів, 1999. – С. 12.

6. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 242, 270, 272, 290, 330, 541.

7. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти / М. Грушевський // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Злагодив М. Грушевський. – Wien, 1922. – С. 5.

8. ІР НБУВ, ф. І, спр. 48814, арк. 1 зв. – 2.

9. Журнал заседания Совета Императорского Русского Географического общества. – 27-го декабря 1874 года // Известия Императорского Русского Географического общества. – 1875. – Т. XI. – Вып. 1–6. – С. 49.

10. Див.: Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 125–136.

11. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України, ф. 144, спр. 2, 150 арк.

12. Інформацію В. Велєдницького див.: Шевелів Б. Назв. праця. – С. 150.

13. Йдеться про Вовка Федора Кіндратовича (1847 – 1918) – видатного антрополога, етнографа та археолога, на той час діяча Київської громади.

14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 830, спр. 41 а, арк. 5 зв.

15. Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова / О. Гермайзе // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 259–265; Рахно О. З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті / О. Рахно // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29.

- С.263–269; Шраг І. Спомини про О. О. Русова (публікація О. Рахна) / І. Шраг // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5–6. – С.57–64; Рахно О. З неопублікованих щоденників Олександра Русова / О. Рахно // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С.80 – 95.
16. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 2, арк. 85 зв.
 17. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 242, арк. 62.
 18. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 225, арк. 227 зв.–228 зв.
 19. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 128, арк. 1.
 20. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 225, арк. 227 зв.– 228 зв.
 21. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 270, арк. 65.
 22. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 1193, арк. 74.
 23. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 1192, арк. 322.
 24. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 1215, арк. 37.
 25. Там само, арк. 73.
 26. Степ. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886. – СПб., 1886.
 27. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18048, арк. 56
 28. Там само, арк. 57.
 29. ІР НБУВ, ф. II, спр. 531, арк. 1.
 30. Детальніше про діяльність Русових у Харкові див.: Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові / О. Рахно // Вісник Харківського університету. № 504. Історія України. – Харків, 2001. – Вип. 4. – С. 129–135.
 31. Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 4, спр. 891, арк. 2–4 зв.
 32. Див.: Рахно О. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49–61.
 33. Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті) / А. Жук // Сучасність (Мюнхен). – 1963. – № 6 (30). – С. 66.
 34. ІР НБУВ, ф. I, спр. 48801, арк. 1.
 35. Детальніше див.: Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 – 1905 років / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 289–290.
 36. ІР НБУВ, ф. II, спр. 552, арк. 1; Беседа с проф. А. А. Русовым // Киевская мысль. – 1914. – 1 января. – № 1.
 37. Отчет «Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг» за 1907 год. – СПб., 1908. – С. 18–19.
 38. П. В. Збори парламентської групи автономістів. Петербург, 18 травня / В. П. // Громадська думка. – 1906. – № 121. – 28 травня.
 39. Див.: Рахно О. «Громадянський строй, народодержавні права і обов'язки людей на Україні» (проект автономії України О. О. Русова 1907 р.) / О. Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 33. Серія: історичні науки: №3: Збірник. – Чернігів, 2006. – № 33. – С.171–181.
 40. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3225, ч. 1-а, арк. 429.
 41. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5с, спр. 26, арк. 30.

Стаття посвячена аналізу участя Олександра і Софії Русових в общественно-політичній житті України другої половини ХІХ–початку ХХ ст.

Ключевые слова: А. Русов, С. Русова (Линдфорс), українські громади, народничество, земство, національно-освободительное движение.

The article is devoted to analysis of Oleksandr and Sofia Rusovy's activity in social and political life of Ukraine in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries.

Key words: O. Rusov, S. Rusova (Lindfors), Ukrainian gromady, Narodniks, zemstvo, national-liberation movement.